

УДК 911.3

Олег Шаблій

ДО ОСНОВ ГЕОПОЕТИКИ (НА ОСНОВІ ТЕКСТІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)

На межі географічної, літературознавчої і психологічної наук в останні десятиріччя формується геопоетика. У статті йдеться про об'єкт і предмет її дослідження. На основі вивчення поетичної спадщини Тараса Шевченка запропоновано декілька вихідних понять геопоетики: геопоетичний простір, поле, вектор, довкілля, симплекс. Обґрунтовано три класи топосів у творах Т. Шевченка, здійснено їх систематизацію. Геопоетичний аналіз вірша Т. Шевченка «Сонце заходить, гори чорніють». Введено поняття геопоетичної системи.

Ключові слова: геопоетика, геопоетичний простір, геопоетичні місце, поле, довкілля, топос, хронотопос, геопоетична система.

Олег Шаблій. К ОСНОВОВАМ ГЕОПОЭТИКИ (НА ОСНОВЕ ТЕКСТОВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО). На стыке географической, литературоведческой и психологической наук в последнее десятилетие формируется геопоэтика. В статье рассматривается объект и предмет ее исследования. На базе изучения поэтического наследия Тараса Шевченко предлагаются несколько исходных понятий геопоэтики: геопоэтическое пространство, поле, вектор, среда, симплекс, система и др. Обосновано три класса топосов в творениях Т. Шевченко. С позиций геопоэтики проанализировано стихотворение Т. Шевченко «Солнце заходит, горы чернеют». Введено понятие геопоэтической системы.

Ключевые слова: геопоэтика, геопоэтическое пространство, место, поле, среда, топос, хронотопос, геопоэтическая система.

Oleh Shablyi. TO THE BASE OF GEOPOETICS (BASED ON THE TEXTS OF TARAS SHEVCHENKO). At the borders of geography, linguistics and psychology a new discipline – geo-poetics is being shaped. The article covers the key features of geo-poetics. On the basis of Shevchenko's poetry the main notions of geo-poetics have been discussed – geo-poetical space, field, vector, environment, simplex. Three classes of topos have been examined in the writings by Shevchenko and their classification. Also the analysis the verse by T. Shevchenko «The Sun get out, the mountains turn black». The concept of geo-poetics system was entered.

Key words: geo-poetics, geo-poetics space, geo-poetics domain, field, environment, topos, chronotopos, geo-poetics system.

Становлення геопоетики. Актуальність проблеми геопоетики і її дослідження. Творчість Т. Шевченка глибоко географічна, як за своєю суттю, так і за поетичною образністю. Останнім часом вона піддається вивченню не лише літературознавством, але й новою дисципліною *геопоетики*.

Ще до Першої світової війни виникли декілька наукових напрямків, у назві яких був терміноелемент “гео”, тобто “географічний”. Серед них “геополітика”, “геософія” і “геопоетика”. Тепер їх значно більше: є “геометод”, “геоекономіка”, “геосоціологія”, “геостратегія”, “геопсихологія” та ін. Сьогодні найбільший розвиток отримали “геополітика” і “геоекономіка”. Лише у ХХІ ст. починає інтенсивно розвиватися “геософія” (праці вихованця кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка Юрія Кисельова) [5]. Поки що в тіні залишається “геопоетика” як міждисциплінарний напрямок. Точніше – як дисципліна, що мала б формуватися на межі географічної, літературознавчої та психологічної наук. Французький учений *Кеннот Вайт* (*Kennoth White*) розглядає геопоетику як написання текстів про подорожі, особливо в екстремальних географічних умовах. А український культуролог *Ігор Сидоренко* (*Сід*) вважає, що геопоетика – це наукова дисципліна, яка досліджує культурне тяжіння і структуризацію людського простору. Тобто на протигагу геополітиці вона ближча до геософії і культурології у розумінні польського вченого *А. Піскозуба*.

У літературознавстві ідея необхідності вивчення у художніх творах категорій часу і простору (*хронос* – гр. *час*, *топос* – гр. *простір*) запропонували російські вчені *О.О. Ухтомський* і *М.М. Бахтін*.

Часо-простір або *хронотоп* дифініюється як взаємозв'язок часових і просторових відносин у художньому творі. Однак на початкових етапах ці учені більше схилилися до філософського (рідше – фізичного) розуміння часо-простору і відповідних відносин. Перевагу надавали часу перед простором. Було введено поняття *хронотопу*. Учений *М. Бахтін* виділив хронотопи у художній літературі: дороги, порогу, замку, вітальні, салону, провінційного міста. Тільки три з них можемо вважати геохронотопами. Це: дороги, замки і міста (необов'язково провінційного). Звичайно, це вузький підхід, який зовсім не охоплює велику географічну розмаїтість хронотопів.

Проблеми геопоетики досліджували на науковому рівні *Бондар-Терещенко І.Є.* [1] і *Романишин В.* [4]. *В. Романишин* розглядає геопоетику як художню топографію та теоретичну рефлексію над літературним часопростором.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, геопоетику можна розглядати з двох позицій: як область (сферу) міждисциплінарних досліджень; як окремий літературознавчий чи ширше – культурологічний напрямок (дисципліну), що формується інтенсивно в останні десятиріччя, але набирає хибної (мандрівницько-туристичної) орієнтації. Тобто є “точкою зростання” чи аспектом геософії чи навіть туризмології (!). Все залежить від того, чи має геопоетика свій об'єкт і предмет та сферу дослідження.

У першому випадку на початкових стадіях зародження і становлення геопоетики виступає як межевий напрямок наукових студій, із своєю специфікою у контексті декількох розвинених наук. Такими науками ми вважаємо передовсім три: географію, особливо природничу, літературознавство і психологію. Кожна з них по-

своєму, у своїх термінах (поняттях) деконструє поетичні візії мистця, його окремих творів (віршів), проектує висновки на визначені іншими дисциплінами ідеальні об'єкти.

Із схеми (рис. 1) видно, що геопоетика, як напрямок міждисциплінарних досліджень, знаходиться на перетині предметних областей географічних,

літературознавчих та психологічних наук. Назвемо ці дисципліни науками першого концентру взаємодії. Крім них методологічну, теоретичну і методичну роль у розвитку і функціонуванні геопоетики, як напрямку дослідження, відіграють також: культурологія, етнологія, історія, філософія, особливо такий її аспект як геософія.

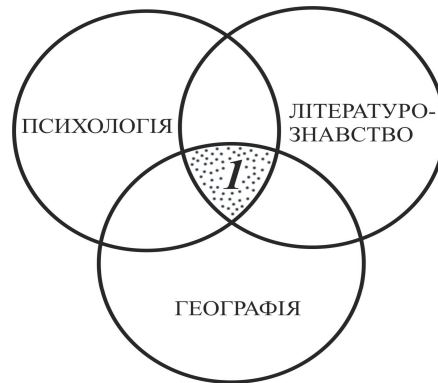

Рис. 1. Місце геопоетики (1) у системі наук

Так, наприклад, літературознавство оперує поняттями: *текст, контекст, ідея, образ, смисл, зміст, асоціативність, інваріант, хронотоп, концепт, наратив* та ін. Психологія, своєю чергою, використовує терміни і поняття: *архетип, менталітет, ментальна карта, креатив, поведінка, протагоніст*. Географія – поняття: *геопростір, геомісце, довкілля, ландшафт, властивості і функції місця, локус, геопросторова позиційність, геопросторові процеси, геопроекти* тощо.

Коли ж розглядати геопоетику як новий науковий напрямок, який має свій власний об'єкт, предмет та методи дослідження, то виникає ряд метатеоретичних проблем. Ці проблеми стосуються положення геопоетики у системі дисциплін, що мають у своїй назві терміноелемент “*гео*”; дефініції реальних, концептуальних та віртуальних об'єктів дослідження; визначення предмету геопоетичних студій і конкретних об'єктів їх досліджень; структури геопоетики, її пізнавальних і прикладних функцій та ін.

Висловимо деякі думки з цього приводу щодо об'єкта і предмету дослідження. Вважаємо, що *реальним об'єктом* є сукупність поетичних творів, точніше, їх текстів в семіотичному представленні. *Концептуальним або гносеологічним об'єктом* є конструкт поетичного твору разом із законами, закономірностями і способами його вираження (образами, художніми засобами). Щодо віртуального об'єкта, то в умовах інформатизації наукового пізнання про нього можна говорити поки що гіпотетично.

Звичайно, із загальних позицій можна відзначити такі поняття, як: *знак, знакова система, симулякр, віртуал* та ін. Тут головне у виділенні у т. зв. геопоетичних симплексів (див. далі с. 6), де замість науковця геоінформаційної системи виступає певна комп'ютерна програма, що аналізує поетичний твір на його змістовність, образність, внутрішню єдність та ін. у контексті геотопосів.

Важливою на сучасному етапі є проблема *предмета* геопоетики. Ним є певна сторона (аспект, зріз) об'єкта. На нашу думку, предметом дослідження реальних об'єктів є системно-змістова і системно-структурна організація поетичних творів, а конкретними об'єктами – є елементи цієї структури і зв'язки (формальні і змістовні) між ними. Цими елементами (і компонентами) можуть бути конкретні геотопоси. Наприклад, у вірші “*Садок вишневий коло хати*” – це “*хата*” і “*садок*”, а зв'язки між ними – це геопросторові зв'язки, виражені словом “*біля*”: “*біля хати*”, що повторюються три рази. Але ці “конкретні об'єкти” розглядаються не самі по собі (це може бути і в науковому дослідженні просторової організації селянського двору), а як елементи “геопоетичного симплекса” (тут обов'язкова присутність автора вірша з його мистецькими засобами – образами, алюзіями, метафорами, міфологемами та ін., а також ученого з апаратом його студій – засобів пояснення образів і символів, їх інтерпретації чи деконструкції.)

Виділяємо декілька понять, якими слід користуватися при геопоетичному аналізі доробку Т. Шевченка. Це, зокрема:

1) *геопоетика* – науковий напрямок, що формується на межі географії, літературознавства і психології, завданням якого є розкриття особливостей і закономірностей зв'язків геотопосів (хронотопосів) з художніми рисами поетичного твору;

2) *геотопоси* – це географічні місця, відштовхуючись від яких, автор поетичного твору створює часо-просторову багатовимірну матрицю, що є засобом організації просторової структури, точніше її образу;

3) *геопоетичний образ* – знак (знакова система, модель, симулякр та ін.), який заміщає реальне геомісце у поетичному творі, зосереджуючи увагу на його певній, вибраній особливості (рисі, асоціації, функції) з метою створення художньої цілісності

цього твору;

4) *геопоетичний простір* – земний і (або) космічний простір, що став об'єктом-суб'єктом (суб'єктивізованим об'єктом) поетичній візії мистця. Це ті самі геопоетичні місця на земній поверхні (у Шевченка – *байраки, Дніпро, могили, село* та ін.) і геокосмічні предмети, на яких зосереджена зорова чи слухова уява поета (*Місяць, Сонце, зорі і навіть хмари, дощі, громи-блискавиці* тощо), які у творах стають художніми образами;

5) *геопоетичне місце (локус)* – частина простору, окресленого природними чи суспільними межами (їх пунктиром чи уявною лінією), на якому або на його властивостях чи функціях зосереджена візія поета чи дослідника його творчості. Наприклад, *край, Україна, степ, море* у поезіях Т. Шевченка;

б) *геопоетичне поле* – реальний геопростір, що зафіксований поетом як структуроване тло, на яке автор “навішує” певні властивості, функції чи потенціальні можливості природного або антропогенного характеру. В окремих випадках це тло грає роль образу (символу, алегорії, моделі, знаку). Наприклад, рядок “і неситий не виоре на дні моря поле” з “Кавказу”. Ця алюзія, висловлена через заперечення (“не виоре на дні моря поле”), означає ствердження стійкості, непереможності народів Кавказу;

7) *геопоетичний вектор* – уявна лінія, образ спрямованої лінії, на пряму від місця фіксованого у просторі перебування (осідку) автора (суб'єкта) поетичної візії до суб'єктивізованого об'єкта внутрішнього (авторського) споглядання. Такими “суб'єктивізованими об'єктами” можуть бути “Кавказ”, “Зоря вечірня” (у “Княжній”), “Кос-Арал” (“Прощай убогий Кос-Арале”) та ін.;

8) *геопоетичне довкілля* – природне і суспільне (соціальне, людське, духовне) середовище, яке не тільки безпосередньо споглядає мистець, але й вступає з ним в образно-знакові стосунки за допомогою передовсім мовних засобів, змістів (семантика яких проявляється лише через текст і контекст художнього твору). Наприклад, це “царський двір” із “Сну” чи вірш “Сонце заходить, гори чорніють” або “Та недовго сонце гріло // Недовго молилось // Запекло, почервоніло // І рай запалимо ...” і т. д. із вірша “Мені тринадцятий минало”;

9) *геопоетичний симплекс (тріада)* – пізнавальний трикутник, кути якого являють собою: а) сам поетичний твір, точніше – текст твору; б) автор поетичного твору (у нашому випадку Т. Г. Шевченко); в) науковець, що аналізує (синтезує) текст твору і робить геопоетичні висновки.

У поетичному творі об'єднані два перших пункти (“кути”) симплексів – а і б. Головним тут є текст, де представлено місце дії, конкретніше – образ місця з його ліричним контекстом, у який часто входить і “герой” твору. Що ж стосується *автора* твору, то за ним стоїть творча інтуїція чи свідомий вибір поетичних засобів. Одним словом, – свідомий чи підсвідомий вибір геопоетичного довкілля, що являє собою образно-знакову систему слів, словосполучень, висловлювань, їх порядку і зв'язку, точних чи розмитих знань і т. д. і т. п.

Нарешті, третій “кут” симплекса у геопоетичному дослідженні – *науковець*. Він користується те-заурусом “рошифрування” змістових (семантичних) засобів, які використані автором мистецького твору. Завдання науковця – розкрити художню сторону суб'єктивізації автором об'єкта твору, на який спрямована його творча рефлексія;

10) *геопоетична система* – скупність гео- і космогеотопів окремого твору, пов'язаних між собою змістовно і функціонально і поєднують структурно всю канву вірша.

Геотопоси у поетичній спадщині Шевченка.

Поки що теоретичні і методологічні підстави геопетики не створені. Тому аналізувати геопоетичні візії можна лише на основі вивчення поезій великих поетів минувшини і сучасності. Для нас українців таким поетом, що є моральним авторитетом українства і несе у собі найпотужний код нації, став Тарас Шевченко. Мало не кожний поетичний його твір, крім народнописенної мелодики і національного змісту, характеризується хронотопосами – просторово-часовими вимірами (координатами), на які “нанизано” семантичні, метафоричні, міфологічні та ціннісні смисли.

Які географічні аспекти проявляються у поетичній творчості Т. Г. Шевченка? Це зокрема:

а) *географічні поля і географічні вектори*. Земне геополе, окреслене у Шевченка по контуру: Америка (Вашингтон) – Швеція – Фінляндія – Санкт-Петербург – Москва – Волга – Урал – Сибір – Снісей – Китай – Індія – країни Близького і Середнього Сходу – Єгипет – Греція – Італія – Іспанія – Британія. У центрі цього поля знаходиться Україна. У цьому найповніше проявляється Шевченків *україноцентризм*. Це особливо яскраво видно із спрямування векторів поетової думки і образної системи: Петербург → Україна (“Садок вишневий...” написаний, коли поет сидів у Петропавлівській цитаделі), Казахстан → Україна (“Зоре моя вечірня”), Україна → Кавказ (“Кавказ”), Україна → Америка (“Юродивий”) тощо;

б) *географічні і рослинні зони та регіони*: Український степ, Казахська (Киргизька) пустеля, гірські масиви (Кавказу, Уралу);

в) *великі і малі водні артерії* (Дніпро, Дністер, Дон, Дунай, Оріль, Трубіж, Альта та ін.);

г) *окремі локуси* у самій Україні, особливо на Наддніпрянській (Умань, Суботів, Чигирин, Запоріжжя та багато-багато інших), особливо пов'язані із Запоріжжям, Гетьманщиною, визвольною боротьбою.

Часто ці географічні даності поєднуються і комбінуються в одному творі.

У поетичних творах Тараса Шевченка ми виділяємо три класи топосів: а) геокосмічні (Сонце, Місяць, комети, зорі); б) земні (загальноосвітлові, суходільні); в) водні (річкові, озерні, морські). Своєю чергою, земні топоси поділяємо на: українські (свої, рідні місця) і чужинецькі. За даними чотиристоронника “А Concordance” (“Конкорданція”, 2000 р.) [3] ми побудували наступну схему геотопосів і їх просторової субординації (“підпорядкування”) одних стосовно інших (рис. 2).

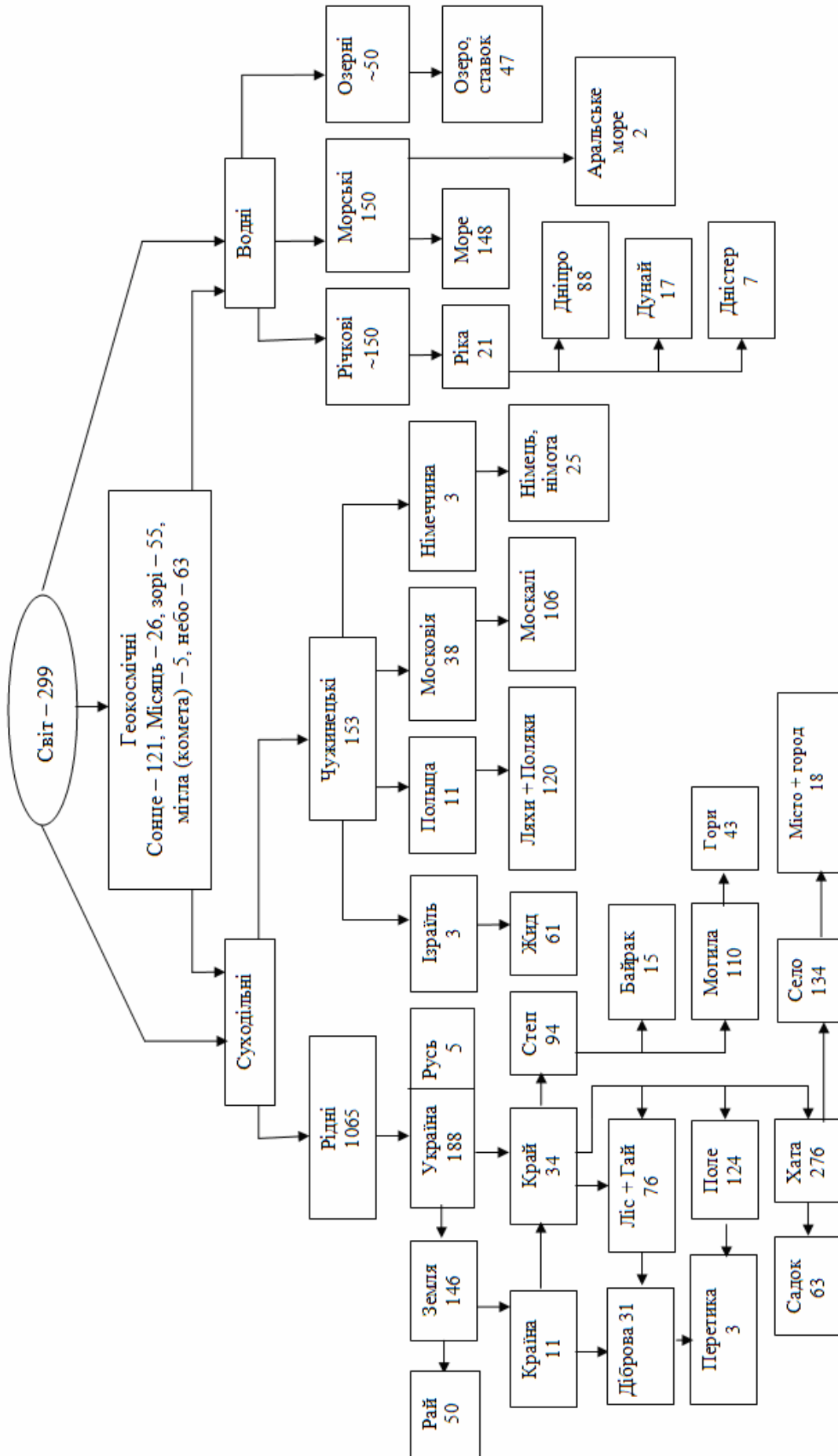

Рис. 2. Система топосів і їх кількість (позначено числами) в поетичних творах Т. Шевченка [3]

Зрозуміло, що у поетичній творчості Тараса Шевченка і його життєвому досвіді найчастіше трапляються рідні українські топоси – суходільні та водні і через міфологію – геокосмічні. Так, “світ” зустрічається приблизно 300 разів, геотопос “Україна” трапляється у нього 188 разів, “земля” – 146, “могила” – 110. Але найчастішим, крім “світу”, є геотопос *хати!* На нього натрапляємо 276 разів!

Додамо, що топос *моря* (мається на увазі переважно Чорне море) виступає 148 раз. По-суті він порівнявся кількісно з геотопосом “земля”. Якщо сюди додати ще топос “вода” (112 раз), то разом буде 260 (чи “вода” із “землею” складають 258! Це випадково чи дія закону великих чисел?).

Що ж стосується “чужинецьких” геотопосів, то тут маємо такі особливості. На першому місці за частотою знаходяться топоси: “Московія” (38) і “Польща” (11). Якщо додати їх етнічних заміників, то отримуємо: “Ляхи (+поляки)” – 120, “Москалі” – 106. Зауважимо, що Шевченко жодного разу не вживає етноназву “українець” і лише один раз “холол” (рис. 2).

Наведемо ще для інтересу частоту образу *часу* у поезіях Т. Шевченка. Зокрема, тут можна зробити групування їх за періодом доби (день, ніч) і за порами року. Так, для “дня” існує всього 35 позначень (і то частина для позначення *доби* загалом), для “ранку” – 27. Для позначення нічного періоду доби поет крім “ночі” (98 раз), використовує: “нівнич” і “опівночі” (13), “вечір” (42). Сюди умовно можна зарахувати також: “Місяць” (29), “зорі” (55), “треті півні” (8). Образ “літа” часто вживаний (86 раз) і асоціюється з теплим днем чи роком. Усі чи майже усі позначення хроносу орієнтовані на українські реалії і власні рефлексії поета (наприклад, “*Минули літа молодії, // Холодним вітром од надії // Уже повіяло ...*”).

Отже, маємо понад 300 (~350) власне часових знаків. Порівнявши їх кількість із кількістю геотопосів (~1400), бачимо, що останніх, з власне географічними смислами у чотири лишнім рази більше. Це зрозуміло і закономірно.

Ми вибрали з поетичних творів Т. Шевченка 44 геотопоси. Їх кількість можна значно збільшити, особливо за рахунок власних назв поселень, річок, країн та ін. Вибрано лише декілька власних назв, в т. ч. “Україна” і декілька гідронімів (рис. 2).

Усі геотопоси нами поділено на три категорії:

- 1) власне земні, в т. ч. суходільні і водні;
- 2) геокосмічні (Сонце, Місяць, зорі, комети);
- 3) особливий “об’єкт”, який є всеохопним, просто-рвово безконечним, водночас одиничним. Це топос “СВІТ”.

Зрозуміло, що найбільша кількість представляють суходільні геотопоси. Їх можна розподілити на дві групи: рідні і чужинецькі (поділ умовний).

Також закономірно, що повністю переважають т. зв. рідні геотопоси (серед них виділено приблизно 1070 топосів, а серед чужинецьких – трохи більше 150). Останні – це назви держав (країн) та відповідних народів.

Оглянемо коротко змісти і контексти геотопосів в поезії Т. Шевченка.

Геотопос “світ” трапляється майже 300 разів у найрізноманітніших контекстах і навіть підтекстах:

1) світ у значенні “світло”. Наприклад, “*Місяцю мій ясний! З високого неба // Сховайся за гору, бо світу не треба*”. У цьому значенні вживається “світ” як передранковий час: до світа, вдосвіта. В такому сенсі образ світу тут не розглядаватимемо;

2) світ у розумінні *потойбіччя* (“*Кати, кати, людодіди // Накрались обоє, // А що взяли на той світ з собою?*”);

3) світ як внутрішній духовний стан людини (“внутрішній світ”) на протигагу зовнішньому світу чи навпаки;

4) своєю чергою, *зовнішній світ* може мати теж духовний сенс – як *Божий світ*, тобто *відчутний світ*, що створений Богом і ним керований (“*Лихая година! // Гріхом тебе на світ Божий // Мати породила*”);

5) світ як *Всесвіт* (рос. – *вселенная*). Наприклад, витяг із “Сну”: “*А він руку простягає, // Мов світ увесь хоче // Загарбати*”. Тут вже проявляється світ як *топос*, хоч без конкретних контурів;

6) світ як окремий сектор чи сфера, пов’язана з видом (типом) людської діяльності, свідомості чи відчуттів. Наприклад, “світ правди”, “світ незримий”, “мій світ”;

7) нарешті, світ як *Земля, земний світ* (рос. – *подлунный мир*). Наприклад, “*пійшов козак в світ широкий // Грає синє море*”. В окремих випадках із вказівкою на географічні межі світу: “*Такі чорні брови? // На край світа, в Московщині, по тім боці моря*”.

Часом образ світу – це образ конкретної країни, зокрема України, як, наприклад, “*світе тихий, краю милий, моя Україно*”.

Таким чином, “світ” у Т. Шевченка має широкий спектр значень – від “духовного світу” окремої людини до “всесвіту”, що представлений як реальна нескінченність, яка лише мислиться у вигляді образу.

Геокосмічних топосів небагато. Це *Сонце, Місяць, Зорі, Комети* (“*Мітли*”). Сюди ми відносимо також образ *неба*. Цікаво, що найчастіше трапляється образ *Сонця* (121 раз), далі – *Неба* (63), *Зорі* (55) і найменше – найбільшлюбимий образ *закоханих Місяць* (26 разів), а *Мітла* – лише 5 разів, в т. ч. чотири рази в поемі “Марія”.*

* Найзагадковішим тут є образ *мітли* (комети). В поемі «Марія» він має дві функції. Перша – мітла *інформує* світ про місце народження Спасителя («...мітла з востоку // Над самим Вифлєсом, боком, // Мітла огненна зійшла // І степ і гори осіяла»). Друга – мітла *освічує* в ночі мемфійський шлях для втечі Святої Родини у Єгипет («*А мітла // Мітла огненна світила, // Неначе сонце, і дивилась // На ту ослицю, що несла // В Єгипет кроткую Марію // І народженого Месію*»). Цікаво, що в обох випадках Мітла точно проєктується на земні топоси – Вифлєс і Мемфійський шлях відповідно. У другому випадку вона за силою світла порівнюється зі Сонцем.

Звернемо увагу більше на образ Сонця – денного світила, основи життя. Його аналогом, заміником і часто синонімом є образ світу, про що ми вже згадували. Нагадаємо, що древніх українців-трипільців називали сонцеклонниками. І це їх ментальна риса, яка увійшла у підсвідомість українця як ахетип. У яких контекстах трапляється образ Сонця?

Образ Сонця виступає передовсім у двох іпостасях – у традиційних його функціях як світила і як генератора тепла. Зокрема, із 121 разів “появи” сонця у поезії Т. Шевченка – у цих функціях (світити і гріти) воно виступає у кожному п’ятому випадку. Класичний приклад: “...дивись: // **Сонце гріє, вітер віє // З поля на долину**”; або “**Поки сонце з неба сяє // Тебе не забудуть**”.

Та все-таки образ Сонця найчастіше (понад 50 разів) трактується в його динамічній дії, за якою ховаються інші функції: сонце найчастіше “сходить” і “заходить”, “встає” і “сїдає”, “криє”, “котиться”; або сонце у спокої: “сонце спить”, “ночує” (“...хто все чує, // **Що море говорить, де сонце ночує**”) та ін.

Але є такі поєднання “Сонця” з іншими образами, де “Сонце” грає атрибутивну роль. Тобто воно певним своїм аспектом є стверджувальним, що доводить до абсолюту явища суспільства чи природи. Наприклад, – це “сонце правди” (“...добрими братами // **І синами сонце правди...**”). Але є і “сонце праведне” і “сонця-правди”, в яких сонце персоніфікується (олондноється, психологізується).

Антитезою до “Сонця” – денного світла є нічні світила: “Місяць”, “Зорі”, “Мітла” (“Комета”). Разом їх 85, тобто їх в 1,4 менше, ніж частота “Сонця”. Кидається ввічі, що “Зорі” понад два рази трапляються частіше, ніж “Місяць”. А цей часто поєднується з топосами “неба”, “землі” і навіть “сонця” (“**Погас місяць, горить сонце // Гайдамаки встали**”). Але є один особливий випадок, коли “Місяць” поєднується з чотирма(!) іншими топосами – земними і небесними: “**Дрімать ... навіки бодай задрімали! // А тим часом місяць пливе оглядять // І небо, і зорі, і землю, і море**”.

І все-таки “Сонце” за частотою “затмарює” “Місяць” мало не у п’ять разів. А “Зорі” – у два рази. І це також багато. Це означає, що “Зорі” інформативно для поета є ближчими, ніж “Місяць”.

*“Неначе над Дніпром широким,
В гаю – предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садок
Кругом хатини насаджу;
Прилинеш ти у холодочок,*

Тут у десяти рядках 13 геотопосів. З них лише два – це власні назви (Дніпро, Україна). А решта 11 – всі інші, якими позначають образи конкретних об’єктів – села, гаю, степу і т. п. І тут з’являється крамольна думка: річ, очевидно, навіть не в хаті. Хата – це лише фундаментальний геопросторовий осередок локалізації головної цінності українства – родини. Отже, треба сказати, що у Т. Шевченка архетипним є *родиноцентризм*. Це яскраво виражено у

Згадаймо вірш “Княжна”, де поет звертається не до Місяця, а до зорі: “**Зоре моя вечірняя, // Зійди над горою, // Поговорим тихесенько // В неволі з тобою**”. І далі: “**Зоре моя! // Мій друже єдиний! // І хто знає, що діється // В нас на Україні?**”. І мало не у третині випадків поет звертається до “зорі”, “зіроньки” (клична форма!) і лише два рази їх сакралізує (“зорі божі” та “святая зоря”).

А тепер спустимося з неба на грішну землю, де зосереджені понад дев’ять десятків геотопосів поезій Т. Шевченка. Серед найбільш поширених є геотопоси “хати” (276 раз), “України і Русі” (188), “землі” (146), “села” (134), “поля” (124) і “могили” (110). Інший ряд – за площею кожного з названих топосів: “земля” – “Україна, Русь” – “поле” – “село” – “хата” – “могила”. Тут можна поставити під сумнів порядок “хати” і “могили”. Поскілки степові могили, як правило, значно більші за площею, ніж хати. Але це не принципово, бо за частотою “хата” на першому місці. Тому, і почнемо з неї.

Для Т. Шевченка образ хати, як для українця загалом, це образ всесвіту. Коли кажуть “моя хата з краю”, то це не означає, що я нічого не знаю. Навпаки, хата – це місце мого розташування, що дає мені можливість без бар’єрів (без “шумів”, кажучи мовою теорії інформації) знати дуже багато, хоч би наближення ворога і відповідно реагувати. А якщо хата скраю села і таких хат “по периметру” села багато, то тут ментально закладено ідею мережевого управління, в якому у режимі on-line можна організувати ефективну оборону від ворога.

Отже, можна навіть стверджувати, що у Т. Шевченка маємо своєрідний “хатоцентризм”. Хата володіє певною таємничістю кібернетичної “чорної скриньки”. Недарма відомий український композитор Валентин Сільвестров створив іділічно-безтурботну пастораль на слова Т. Шевченка “Садок вишневий коло хати”, поруч з елегією “Минають дні, минають ночі”. Сумна елегія і світла пастораль. Все тут знаходиться не в самій хаті, а “коло хати”: і “садок” і “сім’я вечерея” і “поклада мати коло хати” (маленьких діточок своїх).

Навіть в останньому своєму вірші написаному за три тижні до смерті Т. Шевченка в прикінцевих рядках збирає головні геотопоси навколо “хати”:

*Тебе, мов кралю посаджу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах –
І веселенько заспіваєм”*

тільки що наведеній кінцівці останнього в житті поета вірша “*Чи не покинуть нам, небого?*”.

Ідея родиноцентризму (~хатоцентризму) є водночас також ідеєю *людиноцентризму*. А людини не буває без *матері і дитини*. Звідси Шевченкове: “*і буде син, і буде мати, і будуть люде на землі*”.

Земля ж охоплює і замикає на собі усі інші геотопоси (крім геокосмічних, які проєктуються на її поверхні) і їх групи: України, країв і країни, далі –

степів, полів, лісів, гаїв, дібров, перетик, байраків; нарешті – садів. Ця система концентричних кілець геотопосних кластерів створює досить жорстку латентну структуру поетового світобачення, за якою (структурою) приховані глибокі змісти світопросторового буття українства.

Проміжними між “Світом” і “Хатою” – “Родиною” є топос “Україна”. Для Т. Шевченка, як і кожного українця, “Україна” – це весь їхній “Світ” – з одного боку, і “Хата” – “Родина” – з іншого. “Україна” – це велика “Хата”, а остання – це “Мала Україна”. Водночас “Україна” є “Великою Родиною”. Така ментально-усвідомлена, підсвідома і психологічна діалектика цих образів, змістів і понять.

Т. Шевченко часом заміняє “Україну” образами “країни” і “краю”. Це добре ілюструється такими рядками із поезії “Осії. Глава XIV”: “Погибнеш, згинеш, **Україно!** // Не стане знаку на **землі** // А ти пишалася колісь // В добрі і розкоші // **Вкраїно**, // Мій любий **краю** неповинний”. Тут “Край” є синонімом “України”. Поет звертається до “України”, називаючи її “Мамою”: “Воскресни, **мамо!** І вернися // В **світлицю-хату**, опочий!”.

Цікавий поворот думки поета: *Україну – мати* запрошують до *світлиці – хати*, тобто до *Родини*, до себе, додому. Тільки у такій іпостасі – мати у рідній хаті-родині може врятувати себе (Україну) від тяжкого Господнього покарання “за [гріхи] *Богдана та за скаженого Петра*” (там само. – О. Ш.).

Вжив поет образ “України” і у значенні “Світу”: “**Світе** тихий, **краю** милий, // *Моя Україно*, // *За що тебе сплюндровано*”. Отже, діапазон змістів образу “України” змінюється в обидва боки від просторових її обсягів до “*Хати – Родини*” і до цілого “Світу”.

У поезіях Т. Шевченка вживаються майже усі граматичні форми слова “Україна” (крім орудного

*Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє.
Радіють люде, що одпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на **Україну**.
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,*

У п'ятнадцятьох рядках цього вірша маємо чотирнадцять топосів, деякі з яких повторюються: *гори* (2 рази), *поле* (2), *Україна* (2), *зоря* (3), *небо* (2). І лише *Сонце*, *садочок* і *гай* є одиничними. Всі вони утворюють поняттєво-образну систему, будучи поєднаними не тільки єдиним поглядом творця-поета. Але глибше – шляхом односпрямленої зміни дня в ніч. Захід сонця призводить до настання темноти і почорніння предметів довкілля та затухання всіх проявів живого (“*гори чорніють*”, “*пташечка тихне*”, “*поле німіє*”). Це прямий причинно-наслідковий процес. В іншому контексті вже і “*поле чорніє*”.

Але якщо подивитися на внутрішню структуру вірша, то виявляється, що “*зоря*” стає (по волі поета) посередником між ним і “*карими очима*” (дівчиною). Для цього у першій частині вірша вводиться

відмінка; але є тринадцять випадків кличного, в т. ч. один раз у формі “*Україно!*”). Є навіть прикладка – “*Україні-небозі*”. Найпоширенішими є форми місцевого (59) та знахідного (54 рази) відмінків. Останні два випадки – це найбільш точне позначення “топосності” “*України*”.

Відзначимо, що поет лише три рази називає Україну *ненькою*, а два рази – матір'ю: “*Привітай же, моя ненько* // *Моя Україно*, // *Моїх діток не розумних*”; та “*Не дасть святого розпинать, // А ви **Україну** ховайте // Не дайте матері, не дайте*”, і два рази “*вдовою*”: “*В хмарі заховаю, // А ти моя Україно*, // *Безталанна вдово*”.

Також цікавим є вживання Т. Шевченком місцевого відмінка “*на Україні*”, “*в Україні*” і “*по Україні*”. Зокрема, нема великої різниці між двома першими: з прийменником “*в*” слово “*Україну*” вживається 19 раз, а з прийменником “*на*” – 27 раз; з прийменником “*по*” – 13 разів. Отож, ще в часи Шевченка вживання прийменника “*в*” було логічним і загально визнаним.

Часом для образу “*України*” Т. Шевченко вживає слово “*Русь*” чи навіть “*Малоросія*”. П'ять разів – це “*Русь*” у відмінкових чи “частининомовних” (у вигляді, наприклад, прикметника “*руської*” (землі). Коли ж він говорить про Росію, то вживає головню “*Московія*” (38 раз) або заміняє назву території чи держави етнонімом “*Москалі*” (106 разів).

До цього часу ми розглядали окремі топоси і їх змістовну інтерпретацію у текстах поезії Т. Шевченка. Але помітна така риса, коли в певному конкретному творі топоси взаємодіють, утворюючи гео- чи космогеотопосну систему. При цьому сильно проявляється рецепційна функція самого творця системи – поета. Розглянемо ці думки на прикладі аналізу поезії “*Сонце заходить...*” [7, с. 378].

*На синє небо виходить зоря.
Ой зоре! зоре! — і слъози кануть.
Чи ти зійшла вже і на **Україні**?
Чи очі карі тебе шукають
На **небі** синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.*

образ вже “*темного садочка на Україні*”. І логічно впливає, що цей садочок “*задіяний*” вдруге як геотопосний образ на кінці системи, започаткованої “*Сонцем*”, що заходить.

Таким чином, вся картина – дія і взаємодія топосів вірша опосередкована думкою, волею і перцепцією самого поета. Тому системотворювальним образної конструкції можна вважати автора поезії.

Так само доцільно аналізувати поетичні твори будь-якого поета з позицій названих на початку статті понять геопоетики.

Проблеми подальших досліджень. Наукові дослідження геопоетики, як нового міждисциплінарного напрямку, тільки починається. Головними проблемами є: а) подальший розвиток поняттєво-термінологічного апарату; б) обґрунтування характе-

ру геопоетичного довілля у контексті трикутника: текст – поет – дослідник; в) розвиток геопоетичних концепцій і теорій, зокрема концепції геопоетичних систем; г) дослідження класифікації і типізації гео-

мість загалом і у творчості окремих поетів, наприклад, Т. Шевченка; д) обґрунтування геополітичних полів і векторів та ін.

Список використаних джерел:

1. Bondar-Tereschenko I.Ye. *Strukturni osoblyvosti literaturnoho dyskursu v 1990-kh rr.: Avtoreferat dysertatsiyi na здобуття наукового ступеня кандыдата філологічних наук / Bondar-Tereshhenko Ihor Yevhenovych. – K., 2006. – 20 s. [Бондар-Терещенко І.Є. Структурні особливості літературного дискурсу в 1990-х рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук / Бондар-Терещенко Ігор Євгенович. – К., 2006. – 20 с.]*.
2. *Elektronni resursy Vikipediyi [Електронні ресурси Вікіпедії]*.
3. *Konkordatsiya poetychnykh tvoriv Tarasa Shevchenka / Za red. O. Ilnytskoho і O. Havrysha // Naukove Товариство імені Шевченка, SSHA. – Edmonton, Toronto. – 2001. – 4 тому [Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка / За ред. О. Ільницького і О. Гавриша // Наукове Товариство імені Шевченка, США. – Едмонтон, Торонто. – 2001. – 4 тому]*.
4. *Romanushyn V. Geopoetyka yak khudozhnya topografiya ta teoretychna refleksiya nad literaturnym chasoprostorom / Vira Romanushyn // Problemy humanitarnykh nauk. – Vyr. 28. Filologiya. – K., 2011. – S. 242-253 [Романушин В. Геопоетика як художня топографія та теоретична рефлексія над літературним часопростором / Віра Романушин // Проблеми гуманітарних наук. – Вип. 28. Філологія. – К., 2011. – С. 242-253]*.
5. *Shabliy O.I., Kyselyov Yu.O. Geosofichna interpretaciya geoprostorovykh obraziv u poeziyi Tarasa Shevchenka // Istoriya ukrajynskoyi geografiyi. – 2010. – Vyr. 21. – S. 111-113 [Шаблій О.І., Кисельов Ю.О. Геософічна інтерпретація геопросторових образів у поезії Тараса Шевченка // Історія української географії. – 2010. – Вип. 21. – С. 111-113]*.
6. *Shevchenko T.H. Kobzar / Za red. Ya. Rudnytskoho. – Vinnipeg, 1960. – 430 s. + XV [Шевченко Т.Г. Кобзар / За ред. Я. Рудницького. – Вінніпег, 1960. – 430 с. + XV]*.
7. *Shevchenko T.H. Kobzar / Povna ilyustrovana zbirka. – Vyd-vo «Klub simeynoho dozvillya». – Kharkiv, 2009. – 719 s. [Шевченко Т.Г. Кобзар / Повна ілюстрована збірка. – Вид-во «Клуб сімейного дозвілля». – Харків, 2009. – 719 с.]*.

Summary

Oleh Shabliy. TO THE BASE OF GEOPOETICS (BASED ON THE TEXTS OF TARAS SHEVCHENKO).

The theoretical and methodological bases of a new scientific discipline – geopoetics the first research in the article. It stands next to similar directions that already received a deep development in the past: geopolitics, geostrategy, geoeconomy, geosociology, geopsychology et al. Geopoetics formed at the junction and the intersection of geography, literary studies and psychology of artistic creativity. Some aspects of geopoetics explored in Ukraine I. E. Tereshchenko and V. Romanushyn. Last considers geopoetics as artistic topography and theoretical reflection on literature timespace. In the last decade the geopoetics are gaining wrong direction as «growth points» of geosophy or tourismology.

In our article provides definitions for about ten concepts geopoetics: geotopos, geopoetics image, geopoetics place (locus), geopoetics field, geopoetics vector, geopoetics environment, geopoetics simplex (triad), geopoetics system and others.

In poetic heritage T. Shevchenko revealed geographic fields and vectors, vegetation zones and regions, waterways, loci that are artistic images. Dnipro wide – is not just a geographical nature, but artistic image of the river as a symbol of Ukraine that is tied up in poetic lines.

In the poetic creative work Taras Shevchenko allocated three classes of geotopoi: geospace (World, Sun, Moon, Comets, Stars), earth (global, dry land), water (river, lake, sea). Most come across Ukrainian topoi — dry land and water, and through mythology – geospace. The image of the «World» are meeting 300 times, geotopos «Ukraine» – 188 times, «Earth» – 146 times, «Grave» – 110 times. But more often than «World» is geotopos «house» (276 times).

Considered in detail geospace topos «World», which is used in seven senses, particular, only three times in their own the geotopos sense; «Sun» – happens 121 times («Moon» – only 21 times). The poet uses the image of «World» in the sense of «Ukraine». In the last poem, written three weeks before his death, Shevchenko «organized» around topos «house» 13 other geotopoi.

Space- and geotopoi system for the analysis of poetry «The Sun goes down, the mountains blackened ...» ara considered. The flow chart system geotopoi in poetry of Taras Shevchenko are constructed.

Research geopoetics as a new interdisciplinary direction, is just beginning. The main problems are: a) further development of concept-term system; b) study the nature of the environment in the context geopoetics' triangle: text – poet – the researcher; c) development geopoetics' concepts and theories, especially the concept geopoetics' systems; d) research classification and typing geoplace in general and in the creativity of individual poets such as Taras Shevchenko; e) justification geopoetics' fields and vectors, etc.

Key words: geopoetics, geopoetics space, geopoetics domain, field, environment, topos, chronotopos, geopoetics system.